

Муранова В. В.,

ад'юнкт кафедри філософії права
та юридичної логіки Національної
академії внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто філософсько-правові аспекти й методологічні підходи щодо дослідження міграції в контексті розвитку громадянського суспільства. Обґрунтовано положення про те, що стратегічне планування та вдосконалення міграційної політики України має бути інструментом збагачення держави й розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: філософія права; методологія; громадянське суспільство; міграція; міграційна політика.

Рассмотрены философско-правовые аспекты и методологические подходы относительно исследования миграции в контексте развития гражданского общества. Обосновано положение о том, что стратегическое планирование и усовершенствование миграционной политики Украины должно быть инструментом обогащения государства и развития гражданского общества.

Ключевые слова: философия права; методология; гражданское общество; миграция; миграционная политика.

The article is about the research of migration to Philosophy of Law's aspects in the context development of civil society. Position of article is reasonable the strategic planning and perfection of migratory politics of Ukraine must be the instrument who enriching of the state and development of civil society.

Keywords: philosophy of law; methodology; civil society; migration; migratory policy.

Проблеми суспільного розвитку нашої країни, розвитку у ній громадянського суспільства, забезпечення прав людини у сучасних умовах глобалізації та євроінтеграції є надзвичайно важливими. Зокрема, про це свідчить Указ Президента України "Про порядок формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї" від 25 січня 2012 року [1], який вкотре активізував суспільний діалог щодо можливостей удосконалення Основного Закону. Та й загалом тема оптимізації вітчизняної конституції постійно присутня в національному інформаційному

просторі та дискурсі суб'єктів політичного процесу, а конституційна реформа розглядається як основний чинник модернізації держави [2]. Тому питання підвищення якості правового регулювання суспільних відносин і досягнення максимальної ефективності, дієвості права, щоб забезпечити існування не лише де-юре, а й де-факто громадянського суспільства нині особливо актуальне.

Основні положення стосовно побудови та розвитку громадянського суспільства від давніх часів і до середини XIX ст. були сформульовані у працях Арістотеля, Св. Томи Аквінського, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, А. Фергюсона, Т. Пейна, І. Канта, Г. Гегеля, А. де Токвіля та інших видатних мислителів.

Серед українських, російських та зарубіжних фахівців новітнього періоду, які займалися дослідженням цього соціального феномену, варто виділити таких відомих вчених, як О. О. Бандура, В. Ю. Барков, В. М. Бебик, Т. І. Бойко, К. А. Боднар, В. І. Безродна, В. А. Варивдін, Кін Джон, М. І. Драч, М. Л. Заїнчковський, В. В. Копейчиков, А. Ф. Карась, А. М. Колодій, А. Ф. Колодій, М. В. Костицький, І. І. Кравченко, Л. С. Мамут, Ю. М. Рєзнік, Р. А. Сербин, П. М. Рабінович, Ненсі Розенблюм, В. Ф. Сіренко, С. М. Тимченко, Ю. В. Узун, Н. В. Філик, М. М. Цимбалюк, В. В. Черней, Р. А. Черноног, О. Г. Чувардинський, Г. П. Щедрова та інші.

Проте серед численних досліджень філософських, історичних, політичних, соціологічних, правових та інших аспектів громадянського суспільства майже відсутні праці, в яких би вивчалось явище міграції як вагомий чинник впливу на стан громадянського суспільства. На нашу думку, серед численної кількості чинників, що прямо чи опосередковано впливають на громадянське суспільство, міграція є одним з найважливіших. Так, звертаючись сьогодні до світового історичного досвіду, можемо констатувати, що в одні епохи міграція була не надто значимим та помітним, проте в інші - надзвичайно значимим фактором розвитку цивілізації, зокрема в Америці за відсутності спадкової політичної системи саме іммігранти сприяли поширенню демократії та розбудові громадянського суспільства. Водночас міграція, а саме такий її різновид як незаконна (нелегальна), спричиняє і до негативних результатів, таких як: порушення групової ідентичності, виникнення соціальної напруги, масових конфліктів, екстремістських рухів, криміналізації суспільства тощо [3, с. 21]. Тут доречною видається думка А. Климова: "...вся історія людської цивілізації може бути представлена як історія освоєння суспільством навколишньої дійсності... Людина не тільки пізнає навколишнє середовище,

вона ще й впливає на те середовище, в якому перебуває. Разом із тим, і навколишня дійсність впливає на суспільство... Прогрес того чи іншого суспільства прямо пов'язаний з тим об'ємом простору, в кордонах якого воно розвивається" [4, с. 213]. Деякі філософи дотримувалися думки про те, що соціальність визначає й тип суспільства, що яскраво простежується в працях Жана Бодена ("Про республіку", 1577 р.), Шарля Монтеск'є ("Про Дух Законів", 1748 р.), Франсуа Вольтера ("Досвід про мораль і дух народів", 1758), Йоганна Гердера та інших і в цілому ми погоджуємося з такими трактуваннями.

На сьогоднішні за даними Міжнародної організації з міграції у світі значно більше міжнародних мігрантів, ніж будь-коли, і якщо мігруюче населення продовжуватиме зростати такими ж темпами, як і в останні 20 років, то у світі до 2050 року, за підрахунками вчених, буде загалом 405 мільйонів міжнародних мігрантів [5]. У свою чергу наша держава на сьогодні входить у десятку країн світу, які є лідерами по міграції – у світі вже налічується 6,6 млн. українців-мігрантів та відповідно 5 млн. людей, яких прийняла наша країна [6].

Враховуючи вищевикладене, зрозуміло, що міграційна проблематика має глобальний характер, тому не дивно, що теоретична розробка проблем міграції носить міждисциплінарний характер. Так, нею займаються вчені з позицій різних галузей знання: філософи, юристи, соціологи, психологи, демографи, етнографи, економісти тощо. Серед них, зокрема, О. О. Бандурка, І. О. Гарна, М. А. Дамірлі, О. М. Джужа, П'ютер Казьмеркевіч, М. В. Костицький, С. О. Мосьондз, О. А. Малиновська, А. П. Мозоль, В. І. Олефір, Ю. І. Римаренко, Н. П. Тиндик, Т. Ю. Цуркан, С. Б. Чехович та інші вчені, проте залишаються недостатньо розробленими філософсько-правові аспекти міграції, міграційної політики, тоді як існує актуальна потреба дослідження міграції як різновиду соціальної мобільності в контексті розвитку громадянського суспільства.

Таким чином, метою нашого дослідження є аналіз філософсько-правових аспектів та методологічних підходів щодо дослідження міграції в контексті розвитку громадянського суспільства.

Загальновідомо, що складність, багатогранність і міждисциплінарний статус міграції призводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки. Саме поняття "методологія" (від грец. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження) по різному розуміється в сучасній науці.

У широкому розумінні слова методологія – це теорія людської діяльності, “це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. Можна сказати, що методологія ... є теорія людської діяльності” [7, с. 6]. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [8, с. 5–6].

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання істини виступає багаторівневий підхід, коли розрізняються: найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях [3, с. 34].

Зокрема, ми погоджуємося з думкою Н. П. Тиндик, яка вважає, що будь-яка методологія, а особливо методологія вдосконалення суспільних відносин (а міграція виступає однією зі сторін суспільних відносин) полягає в тому, щоб чітко визначити такі методи дослідження соціальних явищ, які, по-перше, відповідають самому об'єкту дослідження, тобто адекватні природі самого досліджуваного явища, а, по-друге, дають теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як теорію, звернену до практики дослідження. При цьому методологію не можна розглядати тільки як науково-дослідницький інструментарій. Методологія – це, перш за все, теоретичне уявлення про саме явище й про можливості його вивчення з метою практичного вдосконалення, без чого ніяке практичне вдосконалення соціальної практики не має сенсу, а реформування буде щонайменше неефективним, якщо не шкідливим [3, с. 34].

Зокрема, методологія виконує такі функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;

- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;

- створює систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [9, с. 56].

Під методологічною основою дослідження розуміється основне, вихідне положення, на якому ґрунтується наукове дослідження. Методологічні основи даної науки завжди існують поза цією наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження [9, с. 57].

Методологія є вченням про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності та має чотирирівневу структуру. Дослідники розрізняють філософські (фундаментальні), загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретнаукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [3, с. 35]. При цьому автори, які займаються вивченням та дослідженням міграції, використовують майже всі структурні елементи методології, проте в залежності від мети обирають найдоцільніші.

Отже, як уже було зазначено вище, міграція є предметом вивчення багатьох наук та дисциплін, проте кожна з них вивчає лише певний аспект цієї проблеми. Так, історія розглядає міграцію з позиції певних подій, тимчасових факторів, з огляду на участь у ній конкретних етносів, визначає роль міграції в житті суспільства, що вивчається. Конфліктологію цікавить відповідно конфліктна сторона міграції: етнокультурні взаємовідносини мігрантів і місцевого населення, причини виникнення та способи вирішення конфліктів. Для демографії міграція представляє інтерес з погляду її впливу на демографічну ситуацію в країні, регіоні або ж світовому масштабі. Соціологія вивчає соціальні взаємовідносини в міграційних процесах, стадії міграції, проблеми міжетнічних комунікацій, вплив міграції на зміну соціальної структури суспільства тощо [10, с. 13].

Зокрема, В. А. Іонцевим було запропоновано 17 наукових підходів до вивчення міграції населення, які містять 45 наукових напрямів, теорій і концепцій, більша частина яких припадає на соціологічний (5), демографічний (5) та економічний (15) підходи [11, с. 19].

У філософсько-правовій науці сучасності також відомі теорії вивчення міграції, зокрема згідно з теорією людського капіталу (Д. Беккер, Х. Кларк) кожна людина розглядається як результат інвестицій, тоді не лише міграційний етап, а й усе її

життя, оцінюється саме в економічних термінах. Теорія “процвітання” або “технологічного розвитку” (Дж. Симон) передбачає позитивний економічний і демографічний стан розвитку приймаючої мігрантів країни. Згідно з теорією “притягування-виштовхування” (pull-push) (Х. Джером, І. Лі) існують країни виїзду, де визначальними для прийняття міграційного рішення є “виштовхуючі” чинники, а також країни в’їзду, в яких, відповідно, вирішальну роль відіграють “притягувальні” чинники. При цьому рішення про міграцію може визначатися не стільки наявністю таких чинників, скільки їх суб’єктивним сприйняттям потенційним мігрантом. Прихильники теорії міграційних систем (Р. Білсборроу, М. Кріц, Д. Мессей) наполягають на існуванні певних зв’язків між країнами виїзду і країнами в’їзду, оскільки формування стійких міграційних потоків створює певний єдиний простір (міграційну систему) між цими країнами, а для розуміння його динаміки необхідно розглядати систему загалом [12, с. 3–4].

У світовій практиці відомі також моделі системного втручання в процес міждержавної міграції населення. Основні положення таких моделей викладені у працях Дж. Борхаса, А. Роя, К. Макконела, Я. Міксер, І. Абелли та ін. [12, с.4].

Що стосується самого поняття “міграція”, то даний термін походить від латинського “migrate, migro”, тобто переміщення, переселення. Зокрема, наукова література і словники містять такі пояснення даного терміну:

- переселення, переміщення людей, етносів, їхніх частин або окремих представників, пов’язане із зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього;

- переміщення, переселення населення всередині країни або з однієї країни в іншу;

- соціально-економічний і демографічний процес, що являє собою сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, районами, поселеннями;

- переміщення людей через територіальні межі або інші території із зміною місця проживання назавжди або на тривалий період часу;

- переселення, переміщення населення, всередині країни - внутрішні міграції населення, з однієї країни в іншу - зовнішні міграції населення: еміграція, імміграція;

- переміщення людей, зв’язане, як правило, із зміною місця проживання;

- переміщення людей, працівників, зв’язане, переважним чином, із зміною місця проживання та місця роботи;

- міграція людей є процесом їх переселення з метою облаштування та працевлаштування [13, с. 182–183].

Ми ж, у свою чергу доповнюючи існуючий теоретико-методологічний каркас, розглядаємо міграцію як різновид соціальної мобільності, а саме через призму загальної філософії та філософії права.

Загалом вперше теорія соціальної мобільності була розроблена і введена в науковий обіг П. А. Сорокіним, де він описує світ як соціальний Всесвіт, тобто певний простір, заповнений соціальними зв'язками і відносинами, що утворюють багатовимірну систему координат, в якій виділяються дві головні вісі – вісь Х (горизонтальна мобільність) та вісь Y (вертикальна мобільність). Мобільність – це зміна індивідом або цілою групою положення в соціальному просторі, яка включає економічний, політичний або професійний підпростір (дані підпростори можна назвати системами стратифікації) [14].

Одним із різновидів горизонтальної мобільності є географічна мобільність, яка передбачає просте переміщення із одного місця в інше при збереженні попереднього статусу. Однак, якщо зі зміною місця змінюється статус, то географічна мобільність перетворюється на міграцію. Так, якщо сільський житель поїхав в місто щоб навідати родичів, то це географічна мобільність. Якщо ж він переселився в місто на постійне проживання і отримав тут роботу, то це вже міграція. Таким чином, міграція розглядається як одна із основних дій, яку індивідууми можуть здійснювати для реалізації своїх життєвих планів. Іншими словами, здатність до переміщення – це один із вимірів свободи, яка являється складовою частиною розвитку та володіє іманентною, а також потенційною інструментальною цінністю [14; 15, с. 15].

Положення про те, що міграція є фундаментальним компонентом людської свободи, обговорювалось видатними філософами ще з часів перших держав Стародавнього світу. Так, Конфуцій писав про те, що хороша влада виграє, коли ті, які близько щасливі, а тих що далеко, запрошують прийти. Сократ стверджував, що “будь-хто, хто не любить нас і місто і бажає емігрувати в колонію чи інше місто, може поїхати куди хоче, зберігаючи свою власність”. Шарль-Луї Монтеск'є у своїх “Персидських листах” цікавиться явищем міграції та намагається зрозуміти її причини та наслідки в історії людства. Він писав: “Ніщо так не притягує іноземців як свобода та супутнє їй багатство: свободу ми шукаємо в силу самої її сутності, а наші потреби приводять нас у ті країни, де ми знаходимо достаток” [16, с. 275]. У 1215 році в Англії Велика хартія вольностей гарантувала

свободу “поїхати з королівства і повернутися”. Пізніше американський філософ Марта Нуссбаум трактувала мобільність як один із елементів комплексу базових людських функціональних можливостей, котрий може бути використаний для оцінки фактичної свободи, якою володіють індивідууми для реалізації своїх життєвих планів. Тим не менше, звертаючись до історичної ретроспективи, можна навести численні приклади суспільств, які, обмежуючи переміщення людей, перешкоджали розвитку людського потенціалу [15, с. 15]. І лише у 1948 році в прийнятій Всезагальній декларації прав людини право на свободу пересування отримало міжнародне визнання, хоча подекуди залишилися певні бар’єри: посилення прикордонного контролю, візовий режим тощо. Отже, можемо стверджувати, що мобільність – це природний процес, право на який закріплене на міжнародному рівні, а міграція – це один із способів реалізації цього права.

Розглянемо детальніше проблему впливу міграції на стан громадянського суспільства. На нашу думку, використовуючи діалектичний та структурний підходи до методології дослідження, можна розглянути вплив міграційних процесів на кожную структурну складову громадянського суспільства. І хоча у науковому співтоваристві існують різні варіанти розгляду структури останнього, проте з нашої точки зору існує три його найсуттєвіші, базові складові, належний рівень яких визначає його дієвість.

Так, до першого структурного елементу ми відносимо економіку. Адже для належного існування та розвитку громадянського суспільства економічний базис держави має складатися середній клас, тобто індивіди повинні бути економічно незалежними та вільними. У протилежному випадку суспільство буде розділене на два діаметрально протилежні класи, поділятиметься лише на різні за своїми цінностями прошарки багатих і бідних, тому говорити про громадянське суспільство та демократію взагалі не доведеться. У свою чергу, вплив міграції на рівень економіки не є однозначним. І головним об’єктом аналізу у даному ракурсі виступає трудова міграція. Що ж до методологічних підходів, оптимальних для дослідження здобутків і втрат від існуючої об’єктивно проблеми, то тут варто використовувати фундаментальний діалектичний підхід; загальнонаукові принципи: історичний, термінологічний, функціональний, системно-діяльнісний; статистичний, емпіричний, метод аналізу, деякі спеціально-наукові та інші.

До другої фундаментальної складової громадянського суспільства ми відносимо соціальний капітал. Адже, як уже було

зазначено вище, розбудова громадянського суспільства залежить від членів суспільства, які “об’єктивно пов’язані між собою невидимими громадськими узами” [17]. І ми погоджуємося з А. Н. Ариніним, який зазначає: “це узи морально-духовної солідарності, – не за паспортом або пропискою, не за кров’ю або вірою, не за ідеологією або соціальним статусом, і тим більше не за місцезнаходженням, зростом або статтю, – а за спільним і свідомим відношенням до життя, до себе і суспільства, за відповідальністю за продовження роду і цивілізації, якщо хочете, – за увесь світ, всю природу, і все людство. Саме таке співтовариство вільних, діяльних і відповідальних осіб і є реальне, живе, а не міфічне громадянське суспільство” [18]. У свою чергу історичний аспект, менталітет, культура, традиції кожної окремої країни суттєво відрізняються, відповідно міграційна політика нашої держави повинна передбачати та своєчасно врегульовувати всі проблемні питання щодо мігрантів. Зокрема, це питання адаптації, інтеграції, мультикультуралізму, ксенофобії, расової нетерпимості, нелегальної міграції тощо, недопущення тероризму, торгівлі людьми чи організованої злочинності. Тобто міграційна політика має враховувати соціокультурний аспект та робити все можливе для того, щоб бути інструментом збагачення держави та розвитку громадянського суспільства. Щодо методології, тут доречним буде використання діалектичного підходу, культурологічного підходу, методів аналізу і синтезу, статистичних методів тощо.

Третьою базовою складовою громадянського суспільства є право. Так, правова реальність в громадянському суспільстві має базуватися на міжнародно-правових стандартах прав людини та бути дієвою. Ми розглядаємо міграцію, як спосіб реалізації права на свободу пересування, що є одним з основних прав людини. Проте міграційна політика кожної окремої держави в тій чи іншій мірі все ж таки обмежує це право. Отже, методологія дослідження даної проблеми спирається на фундаментальний діалектичний підхід, аксіологічний (ціннісний) підхід, порівняльний метод тощо.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що хоча дослідженню міграції присвячено чимало праць, які мають міждисциплінарний характер, а розроблені впродовж останніх десятиліть теоретичні підходи, напрями, концепції, теорії, методологічні принципи та методичні підходи є доволі продуктивними, та їх недостатньо на даний час. Адже світова глобалізація та шлях України до Євроінтеграції вимагає стратегічного планування та вдосконалення міграційної політики нашої держави на гуманістичних засадах, у такому разі

вона буде інструментом збагачення та розвитку громадянського суспільства. Тому перед сучасною наукою постало надзвичайно важливе завдання — переосмислення існуючої теоретико-методологічної спадщини та створення на її основі через призму філософії права нової конструктивної та дієвої міграційної теорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Питання формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї : Указ Президента України від 25 січ. 2012 р. № 31/2012 // Урядовий кур'єр. — 2012. — 1 лют. — С. 20.
2. Коліх В. Актуальні напрями реформування Конституції України в контексті політичних викликів сучасності [Електронний ресурс] / В. Коліх // Віче. — 2012. — № 8. — С. 10–12. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3076/>.
3. Тиндик Н. П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Тиндик Надія Петрівна. — Л., 2009. — 526 с.
4. Климов А. Пространство и общество / А. Климов // Логос. — 2005. — № 1.
5. Міжнародна організація з міграції : звіт із світової міграції у 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.iom.org.ua/index.php?page=news&type=publication&id=477#>.
6. Україна увійшла в десятку країн-лідерів з міграції [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.weekly.ua/accent/vlast/2012/01/19/150226.html>.
7. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. — М., 1964. — 48 с.
8. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. — М., 1970. — С. 5–6.
9. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч. / Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. — [5-те вид., стер.]. — К. : Знання, 2006. — 307 с.
10. Преображенская Н. М. Миграция в условиях глобализации (социально-философские аспекты) : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Преображенская Надежда Михайловна. — М., 2007. — 190 с.
11. Ионцев В. А. Международная миграция населения: теория и история изучения / Ионцев В. А. — М. : Диалог МГУ, 1999.
12. Павлів-Самойл Н. П. Філософсько-правовий вимір феномена трудової міграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Павлів-Самойл Надія Петрівна. — Л., 2010. — 20 с.
13. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті (у двох книгах). Кн. 1. Ч. 1 / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв ; за ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. ун-т права, Нац. акад. внутр. справ України, 2001. — 512 с.

14. Добренъков В. И. Социология. Т. 2 : Социальная стратификация и мобильность [Электронный ресурс] / Добренъков В. И., Кравченко А. И. – Режим доступа :

<http://www.soc.univ.kiev.ua/LIB/PUB/D/DOBRENKOV/dk2.pdf>.

15. Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / пер с англ. – М. : Весь Мир, 2009. – 232 с.

16. Montesquieu. Lettres Persanes. – Paris : Editions Gallimard, 1973.

17. Івченко О. Проблема людини у філософії і політології [Електронний ресурс] / Івченко О. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2010_114.pdf.

18. Аринин А. Н. Государство для человека: новая стратегия развития России / А. Н. Аринин // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6.